

Excursie Nijmegen en omgeving, 6 juli 2024

Ruud Hooijenga

De zonnewijzerexcursie van 2024 werd samengesteld door Astrid van der Werff en Hans Stikkelbroeck. De dit jaar bezochte zonnewijzers bevonden zich in Nijmegen, Wijchen, Velp, Mook, Berg en Dal en Beek-Ubbergen. De samenstellers noemen de excursie in en rond Nijmegen een bedankje van de leden aan Frans Maes, voor het elk kwartaal weer maken van *Zon & Tijd*, voor de onlinecursus die velen gevolgd hebben en die veel nieuwe leden getrokken heeft, en voor het schenken aan de Kring van de rechten van zijn boek *Zonnewijzers - Zien en begrijpen*.

De dag begint op het Stationsplein in Nijmegen. Dat bevindt zich niet vóór het station, maar erin! Daar tref ik de 35 (!) reisgenoten, een aantal dat we al vele jaren niet hebben mogen beleven. Bij de koffie wordt de mooi vormgegeven reisgids voor de dag uitgereikt (fig. 1). De kleurenfoto's en beschrijvingen maken duidelijk wat voor aantrekkelijks ons allemaal te wachten staat.

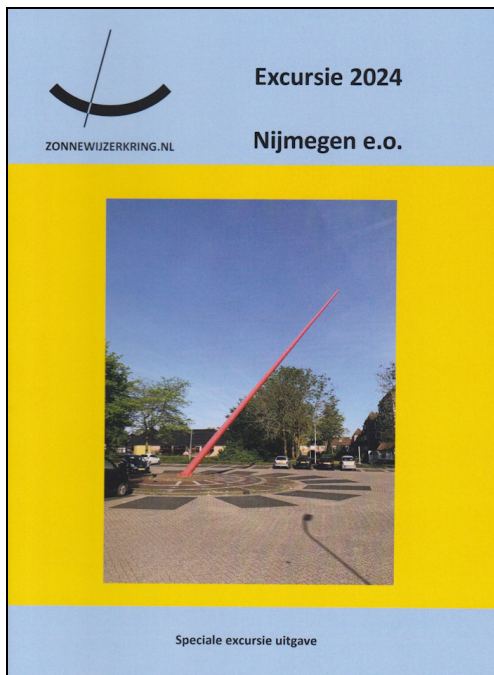

Fig. 1. De 'Reisgids'.

De eerste zonnewijzer van de dag is een halfopen armillosfeer (fig. 2), in 1953 door het personeel aan de directie van Smit Transformatoren geschenken bij gelegenheid van het veertigjarig bestaan. De wijzerplaat is versierd met drie elektrotechnische symbolen, waarbij de transformator natuurlijk in het midden staat. Oorspronkelijk stond de zonnewijzer in een vijver midden op het fabrieksterrein. Die is verwijderd om ruimte te maken voor het drukkerie en grotere fabrieksvervoer. De wijzer is bewaard

gebleven en ter gelegenheid van het *honderdjarig* bestaan opgeknapt door leerlingen van de bedrijfsschool. Hij staat nu op een rustig schaduwplekje achteraf.

Fig. 2. Niks "vignet dat de spiraal van de tijd symboliseert", maar de core-business van SmitTrafo: generator-trafo-verbruiker (foto Peter Ritmeijer).

Onze bus blijkt een probleempje te hebben: het pneumatisch remsysteem komt te langzaam op druk, zodat de rem niet loskomt. Het duurt dus even voordat we kunnen weggrijden. Eenmaal rijdend blijft de druk gelukkig op peil.

In Wijchen vinden we een polair-cilindrische zonnewijzer (fig. 3), in 1997 door Smit Transformatoren geschenken aan de firma Modderkolk ter gelegenheid van het 75-jarig jubileum van deze laatste. Ontwerper Helmut Brockmeyer, al lang met pensioen, geeft uitleg.

Fig. 3. 'Modderkolk 1922-1997', jubileumzonnewijzer geschenken door Smit Trafo (foto Gerard vd. Braak).

Eveneens in Wijchen bezoeken we het winkelcentrum Zuiderpoort, met op het plein erachter de zonnewijzer ontworpen door Jan Kragten (fig. 4): 'niet de mooiste, maar wel de grootste van ons land'. De stijl is achttien meter lang. De afgelezen tijd is burgerlijke zomertijd (MEZT), en de af en toe tevoorschijn komende zon laat dat ook zien. De oorspronkelijk blauwe zonnewijzer, van 1987, is in 2005 bij de uitbreiding van het winkelcentrum verplaatst en is intussen ook rood van kleur.

Fig. 4. De pleinzonnewijzer in Wijchen (foto Job vd. Groep).

We steken de Maas over, naar het voormalig kapucijnenklooster Emmaüs. Aan de zuidoostgevel van het gebouw is een verticale wijzer (fig. 5) met daarop een tekst die twee chronogrammen vormt. In elk ervan leveren de rood geschilderde letters, opgevat als Romeinse cijfers, bij elkaar opgeteld het jaartal 1846.

Fig. 5. De zuidoostelijke zonnewijzer, met dubbel chronogram '1846' (foto Jan ten Böhmer).

Aan de zuidwestkant is ook een verticale zonnewijzer aangebracht (fig. 6), eveneens met chronogram. Het verstopte jaartal is hier 1847. Naast de wijzer is er een bijpassende klok: even groot en in dezelfde stijl uitgevoerd. Die werd op de zonnewijzer gelijkgezet, zodat ook op momenten zonder zon de tijd kon worden afgelezen. Op de dag van de excursie wijst de klok echter noch burgerlijke, noch ware tijd: ik vermoed dat hij gewoon stilstaat, in zijn karakteristieke klokkenwinkelstand van tien over tien.

Fig. 6. De zuidwestelijke zonnewijzer, met chronogram '1847' (foto Jan ten Böhmer).

Ook zonder zon en zonder werkende klok is het etenstijd geworden. Het voormalig klooster Emmaüs staat nu te boek als herberg, en is een uitstekende plaats om de lunch te gebruiken (fig. 7).

Fig. 7. Een heerlijke lunch, met vooral streekproducten (foto Hans Stikkelbroeck).

Hoewel geen zonnewijzer, is ook de kapel met zijn barokke interieur (fig. 8) de moeite van een bezoek waard.

We steken de Maas terug over en gaan naar Mook en zijn parochiekerk St. Antonius Abt. Aan de achtkantige traptoren was blijkbaar in vroeger tijden een

Fig. 8. De kapel van het voormalige klooster (foto Jan ten Böhmer).

zonnewijzer, maar tijdens of na een grote restauratie was die verdwenen. Marinus Hagen hoorde hiervan in 1986 en ging kijken. Hij ontwierp een nieuwe zonnewijzer, en met een publiekswedstrijd werd een spreuk gekozen: 'De tijd houdt geen schaft' (d.i.: geen pauze; overigens een bekende Friese zegswijze). Sinds 1988 siert de nieuwe wijzer de zuidkant van de traptoren (fig. 9).

Fig. 9. Naar de zonnewijzer is het even zoeken (foto Gerard vd. Braak).

Speciaal voor het geval de zon zich even laat zien bij een ware-tijd-wijzer, hebben we natuurlijk van tevoren uitgezocht wat die plaatselijke ware tijd (local apparent time, LAT) dan wel is: die loopt hier en

vandaag ca. 1 uur en 42 minuten achter op de burgerlijke zomertijd. Voor het gemak gebruiken we natuurlijk een telefoon-app, die datum en gps-locatie gebruikt om rechtstreeks LAT aan te geven. En nu is het wonderlijke dat dan de aflezing op de zonnewijzer helemaal niet lijkt te kloppen. Op een foto genomen om 14:18 MEZT en dus 12:36 LAT, mét zon, wijst de zonnewijzer 13 uur of net iets erover – dus bijna een half uur vóór op de ware tijd. Wat doen we fout?

We zijn in Berg en Dal. Op de plaats van het voormalige Grand Hotel Berg en Dal, afgebroken in 1971, verrees het appartementencomplex Groot Berg en Dal, dat in 1973 werd geopend.

Carel van Os, voorzitter van de Ledenraad, vertelt ons hoe de zonnewijzer bij Groot Berg en Dal terechtgekomen is. Op het terrein was een zonnewijzer, maar die werd gestolen. Enkele bewoners zochten een vervanger en vonden die ... op Marktplaats. De armillosfeer bleek het werk van een Zuid-Limburgse smid. Frans Maes adviseerde over de kleuren en bij de opstelling in 2019: bij even doorbreken van de zon kunnen we dan ook constateren dat de hoepel keurig LAT aanwijst (fig. 10).

Fig. 10. Carel van Os vertelt hoe de zonnewijzer bij Groot Berg en Dal terecht kwam (foto Erik Wessel).

Onderwijl blijkt dit ook een aardige gelegenheid om de kompassen in onze telefoons eens te controleren. De bedoeling is natuurlijk te laten zien dat daarvan niets klopt, maar bij degenen die hun telefoonkompas van tevoren stiekem even gekalibreerd hebben (een eenvoudige handeling, waarbij de telefoon door allerlei standen gezwaaid wordt zodat de kompassoftware zelf de kennelijke verstoringen in het veld kan bepalen en compenseren) blijkt de aanwijzing toch tamelijk goed. De les: kalibreer het telefoonkompas voor iedere bepaling, dan werkt het best. Maar voor een zonnewijzerplaatsing zijn er betere methoden.

De verticale zonnwijzer aan Hotel 't Spijker (fig. 11) is ronduit waardeloos. De gevel declineert ca. 36 graden west (en niet 27 oost, zoals in Bulletin 97.3 staat), zodat alleen daarom al de fraaie, *symmetrische* urenschaal niet kan werken. Dat is dan nog afgezien van de vraag of rekening is gehouden met de breedte (nee, waarom?), en wat de stand van de schaduwwerper eigenlijk is (die is 'erg fout'). Het ging Hans dan ook meer om de ambiance van dit deel van Beek, die inderdaad de wandeling waard is.

Onze rondrit heeft ons weer in Nijmegen gebracht. Aan de Groesbeekseweg ligt het voormalig klooster

Fig. 11. De zonnwijzer aan hotel Het Spijker wekte niet al te veel belangstelling (foto Gerard vd. Braak).

Mariënbosch (1923-2005), nu een complex van studentenwoningen. De eigenlijke toegang is op de Sophiaweg, en daar hebben wij een goed zicht op de zuidkant van het grote gebouw. Met enige moeite is, net door het gebladerte, hoog aan de zuidoostelijke traptoren een tegeltableau met zonnwijzer in het spaarveld zichtbaar (fig. 12). In dezelfde stijl is blijkbaar aan de zuidwestelijke een windwijzer te zien, hoewel ik die zelf gemist heb.

Fig. 12. Zonnwijzer hoog aan de traptoren van Mariënbosch (foto Henk Hietbrink).

In 1980 werd aan het Universeel Laboratorium (van wat nu de Radboud Universiteit heet) een set van twee verticale zonnwijzers onthuld, ontworpen door

prof. J.J. de Kort. Samen wijzen ze de burgerlijke standaardtijd – de een voor de lengende, de andere voor de kortende dagen; elk met de halve tijdvereffeningslussen voor zijn halfjaar. In 2002 werd het lab gesloopt en kwam het Huygensgebouw ervoor in de plaats, en lang was onduidelijk waar de zonnwijzer(-set) eigenlijk was.

Van Harrie Nillissen van de Astronomische Kring Nijmegen hoorden we dat de zonnwijzerplaten in de kelders waren gevonden, schoongemaakt en gepolijst, en aan de zuidgevel van het Huygensgebouw waren bevestigd (fig. 13). Met een kleine ceremonie op 15 september 2021 werden ze opnieuw onthuld.

Fig. 13. Job van de Groep schiet een stereofoto van de zonnwijzer voor de lengende dagen aan het Huygensgebouw (foto Erik Wessel).

Er is wat zon! Door het polijsten zijn de wijzers helaas wat moeilijk af te lezen, maar met enige moeite lukt het. De tijd, MET (geen MEZT), wordt op de minuut nauwkeurig getoond: met het verschil van 0,7 graden in declinatie tussen het nieuwe en het oude gebouw is natuurlijk rekening gehouden; de platen zijn iets schuin in een stalen frame gemonteerd.

We komen bij de laatste zonnwijzer 'in het wild' van de dag: een tegeltableau van keramiek aan de zuidgevel van villa Saxon Holme, midden in de stad Nijmegen. Deze villa werd gebouwd door Charles Estourgie, ook de architect van Mariënbosch van eerder vandaag.

Medelid Bas Keijser, huidige bewoner van villa Saxon Holme, vertelt ons de geschiedenis van de zonnwijzer. De prachtige wijzer op het tegeltableau (fig. 14) draagt als motto 'Carpe diem, carpe noctem; tempus fugit'. Hij wijst plaatselijke ware tijd, en tot aller genoegen is de aflezing dezelfde als op onze Solar Time-app.

Onze excursie van 2024 wordt afgesloten met een bezoek aan De Bastei, een zestiende-eeuws bastion aan de Waal. Tegenwoordig is het een museum en bezoekerscentrum met als onderwerp de stad en de

Fig. 14. Bewoner Bas Keijser van Saxon Holme verhaalt de geschiedenis van de zonnewijzer (foto Erik Wessels).

rivier. Op de bovenste verdieping is een restaurant met een glazen dakterras, van waaraf je een mooi uitzicht hebt over de Waal (fig. 15).

Fig. 15. Uitzicht vanaf het glazen balkon van De Bastei op de altijd drukbevaren Waal (foto Lidi Schoorel).

Hier genieten we van een drankje en luisteren we naar Frans Maes, die een presentatie geeft over de nu verdwenen zonnewijzer voor het Valkhofmuseum, de 'Godenpijler' (fig. 16). De échte Godenpijler dateert van ca. 17 n.Chr. en staat in het museum (dat wegens verbouwing enige jaren gesloten zal zijn). Een replica ervan vormde de voet van een pijler op het plein, een kunstwerk van Ram Katzir en Rutger Fuchs. Eigenlijk heette het werk Noviomagus.

Halverwege het project bedacht men dat de pijler ook wel een zonnewijzer kon zijn, en zocht men contact met de Zonnewijzerkring. Fer de Vries berekende een puntzonnewijzer voor antieke uren; met de stand van de pijler en de plaats ervan was een poolstijl-zonnewijzer onmogelijk. Op 21 december 2005 werd Noviomagus onthuld.

Ruim tien jaar later viel het Joop Borggreven op dat de aflezing niet klopte: de uurstenen lagen verkeerd. Fer had de verkeerde pijlerhoogte doorgekregen. Gelukkig vond de gemeente dat dit gecorrigeerd moest en mocht worden. Een nieuwe berekening werd gemaakt, maar er bleek óók nog een correctie voor de variërende terreinhoogte – het plein is niet alleen scheef, maar ook nog krom – niet te zijn toegepast. Frans bepaalde een gemiddelde afloop richting NW van 2,4% voor het terrein rond de uurpunten. De eigenlijk reparatie was moeilijk, doordat de bronzen uurklinkers met draadeinden vastzaten in een halve meter cement. Ze werden met nieuwe draadeinden en nieuw cement op de nieuwe, nu juiste positie geplaatst, waarna de wijzer in 2017 eindelijk correct aanwees. Dat heeft hij daarna nog zo'n zeven jaar kunnen doen.

Op 28 mei 2024 is begonnen met het verwijderen van de godenpijler. Hij moet plaatsmaken voor een renovatie van het plein. Ook zal de pijler meteen een opknapbeurt krijgen. Naar verwachting komt de godenpijler in 2026 weer terug op het Kelfkensbos, al zal deze dan wel aan de andere kant van het plein komen te staan, tegenover hotel Credible. Daar is geen plaats meer voor de zonnewijzer, die daarmee geschiedenis is geworden.

Fig. 16. Frans Maes vertelt in De Bastei over de nu verdwenen zonnewijzer voor het Valkhofmuseum (foto Hans Stikkelbroeck).

Deze excursie was, zoals hopelijk duidelijk is, erg geslaagd. Dat ook het weer zo goed meewerkte was een welkom extraatje. Af en toe zon en niet te warm: wat *mij* betreft ideaal.

Hans, Astrid, Frans, hartelijk bedankt voor een prima organisatie en invulling!